

AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ MÜNASİBƏTLƏRİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR VƏ HEYDƏR ƏLİYEV FENOMENİ (1991-1994-CÜ İLLƏR)

GÜNEL ADIGÖZƏLOVA

AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya və

Hüquq İnstitutunun doktorantı

Türkiyənin region siyasətində Azərbaycanla münasibətlər xüsusi yer tutur. Bu aksiomadır. Azərbaycan həm də Türkiyəni çoxmilyonlu türk dünyası ilə birləşdirən coğrafi bir məkandır. Azərbaycan və Türkiyə, hər şeydən əvvəl, etnik, dil, mədəni və din baxımından ortaq dəyərlərə malik dövlətlərdir. Əslində, Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərini iki təməl üzərində qurulan əlaqələr kimi xarakterizə etmək olar. Birinci təməl dedikdə, mənəvi yaxınlıq anlamı ön plana keçir. İkinci təməl isə özündə iqtisadi maraqları ehtiva edir.

Türkiyənin xarici işlər naziri Əhməd Davudoğlu Azərbaycanı ümumi olaraq Qafqazda, xüsusi olaraq isə Cənubi Qafqazda ən vacib strateji müttəfiq kimi qiymətləndirir. Onun mövqeyinə görə, Qafqazda Azərbaycan, Balkan yarımadasında isə Albaniya güclü və sabit regional mövqə əldə etməyənəcən Türkiyənin hər iki regionda təsirlərini artırması, yaxın dəniz hövzəsi olmaqla birlikdə Xəzərə doğru siyasi genişlənmə yaşaya bilməsi imkansızdır [6, 125].

Türkiyə regionda güclü olmaq üçün Azərbaycanla tarixi və mədəni yaxınlığından faydalanaraq, Azərbaycan üzərindən bölgədə var olmağa çalışır. Hər iki dövlətin regionda Rusiya, İran, Gürcüstan və Ermənistanla sərhədləri vardır. Hər iki dövlət Aralıq dənizi və Qara dəniz hövzəsində cərəyan edən hadisələrlə qarşılıqlı təsir dairəsindədir.

Azərbaycan Türkiyə ilə Mərkəzi Asiya ölkələri arasında boğaz rolunu oynayır. Rusiya və İran Türkiyənin müttəfiqi olan Qərb dövlətləri tərəfindən təcrid siyasətinin müəyyən ölçüdə hədəfinə çevrildiyindən Mərkəzi Asiya neft və qaz yataqlarının Türkiyəyə və Qərbə çatdırılmasında Azərbaycanın rolu artmış olur. Türkiyənin enerji körpüsü rolunu oynaması da Azərbaycanın qardaş ölkə üçün əhəmiyyətini artıran amilə çevirir.

Türkiyənin global siyasətdə gücü və dəyəri yaxın çevrəsindəki potensial və real imkanları ilə bağlıdır. Yaxın çevrəsi sayılan Cənubi Qafqazda möhkəmlənməyən Türkiyə Mərkəzi Asiya və Xəzər hövzəsində güclü ola bilməz. Nəticədə, Rusiya və İran qarşısında dar sahədə rəqəş edən bir «rəqqas» kimi Avropa İttifaqı və ABŞ üçün geosiyasi dəyəri azalar.

ABŞ-da «Türkiyənin Kissinceri» adlandırılan Əhməd Davudoğlu Türkiyənin Azərbaycanın da daxil olduğu Müstəqil Dövlətlər Birliyi ilə bağlı siyasətini 4 dövrə ayırır: çaşqınlıq, xəyalpərəstlik, gözləmə mövqeyi və strateji axtarış. Onun mövqeyinə görə, Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Türkiyə Cənub Qafqaz siyasətində 3 böyük problemlə üzləşmiş oldu: 1. Türkiyə 70 ildir sovet idarəçiliyində olan bir regionu yaxşı tanımırdı; 2. Türkiyənin qarşısında Rusiya və İran kimi iki böyük rəqib var idi; 3. Regional etnik münaqişələr Türkiyə üçün təhlükə yaradırdı.

Belə möhkəm təmələ malik olan Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığını müasir dövrdə şərtləndirən bir sıra digər amillər də mövcuddur. Belə ki, dövlətlərimiz arasında əlaqələrin müasir vəziyyətindən bəhs edən mövcud tarixi-siyasi ədəbiyyatın təhlili bizə bu amilləri aşağıdakı qaydada ümumiləşdirməyə imkan verir:

- XX əsrin son onilliklərində beynəlxalq aləmdə baş vermiş dəyişikliklər Türkiyə və Azərbaycanın regionda nüfuzunu, hadisələrin gedişinə təsirini, rolunu əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır;
- Azərbaycan Gürcüstan və Mərkəzi Asiyanın türk respublikaları ilə birlikdə elə bir sərhəd divarıdır ki, Rusiyanı bütövlükdə Yaxın və Orta Şərqdəki müttəfiqlərindən ayırmaqla, dünyanın təkrar bir-birinə qarşı duran nəhəng bloklara bölünməsi təhlükəsinin reallaşmasına imkan vermir;
- Həm Türkiyə, həm də Azərbaycan Avrasiya beynəlxalq ticarət yolunun üzərində yerləşir;
- Qərb dövlətləri üçün Türkiyə Yaxın Şərqi, Azərbaycan isə Mərkəzi Asiyanın qapısıdır;
- Azərbaycan böyük neft kəmərinin başlanğıcı, Türkiyə son ucudur;
- Azərbaycan TRASEKA proqramına əsasən qurulmaqda olan Avropa-Qafqaz-Asiya beynəlxalq

ticarət yolunda başlıca əlaqələndirici, Türkiyə TRASEKA-nın Avropaya çıxış yollarından ən mühümüdür;

- Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə münasibətdə Türkiyə Azərbaycanın təhlükəsizliyinin qarantı, öz növbəsində, Azərbaycan erməni millətçiləri tərəfindən dünya parlamentlərində müzakirəyə çıxarılmış qondarma «erməni soyqırımı» məsələsində Türkiyənin mənafeyinin fəal müdafiəçisidir;
- Türkiyə və Azərbaycan strateji tərəfdaşdırlar və ikitərəfli münasibətlərin bu səviyyəsi dövlətlərarası əməkdaşlığın bütün sahələrini, o cümlədən də hərbi sahəni ehtiva edir;
- Nəhayət, Cənubi Qafqaz regionunda yaradılmış və son dərəcə kövrək olan qüvvələr müvazinəti güclü Türkiyəsiz və güclü Azərbaycansız uzun müddət davam edə bilməz.

Bir sıra tarixçilər, siyasətçilər, politoloqlar Azərbaycanın Türkiyə üçün müsəlman-türk dünyasının «giriş qapısı», Türkiyənin, öz növbəsində, Azərbaycan üçün Avropa «qapılarının açarı» olduğu haqda fikirlər də irəli sürürlər.

Azərbaycan və Türkiyənin əlverişli geosiyasi və geostrateji mövqeləri ölkələrimizi yalnız bir-biri üçün deyil, ümumən dünya üçün mühüm məkana çevirmişdir. Bu isə öz növbəsində, qloballaşma, inteqrasiya proseslərinin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi müasir dövrdə dövlətlərimizə öz gələcəklərini tarixi həqiqətlər və ümumi mədəni dəyərlər üzərində qurmaları üçün əlverişli zəmin yaratmışdır. Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığı və tərəfdaşlığı məhz göstərilən amillərin təsiri altında qısa, lakin zəngin tarixi inkişaf yolu keçərək, bu gün artıq strateji müttəfiqlik müstəvisinə yüksəlmişdir.

Müstəqillik ərəfəsində Azərbaycana gələn ilk nümayəndə heyəti Türkiyə Xarici İşlər Nazirliyinə məxsus olmuşdur. Bakıya olan bu səfər 1991-ci il sentyabrın 12-14-də reallaşmışdır. Həmin heyət Bakıda rəsmi görüşlər keçirdikdən sonra geri qayıdaraq, Azərbaycanın müstəqilliyini ilk tanıyan ölkə məhz Türkiyənin olması ilə bağlı hökumətə hesabat təqdim etmişdir. Nəticədə 1991-ci il noyabr ayının 9-da Türkiyənin Baş naziri Məsud Yılmaz Azərbaycanın müstəqilliyinin Türkiyə tərəfindən rəsmən tanınması haqqında bəyanat verdi. Obyektivlik naminə onu da qeyd edək ki, Türkiyənin bu addımı dünya birliyinin bəzi dövlətləri tərəfindən heç də birmənalı qarşılanmamışdır. Məsələn, bu hadisədən dərhal sonra ABŞ Türkiyəyə bir qədər tələsməməyi məsləhət bilmişdir. Rəsmi Vaşinqtonun mövqeyinə görə, dünyanın digər fəvqəldövləti olan Sovet İttifaqının mövcudluğu şəraitində belə tələskənlik beynəlxalq gərginliyi artırma bilirdi. Bu mövqeyə cavab olaraq 1991-ci il noyabr ayının 11-də Türkiyə Respublikasının xarici işlər naziri Səfa Gəray bəyanatla çıxış etdi və bildirdi ki, Sovet İttifaqının əsaslı islahatlar mərhələsinə daxil olması bütün dünyada olduğu kimi, Türkiyə-SSRİ münasibətlərinə də müsbət təsir göstərmişdir. Türkiyə öz qonşusu ilə dostluğa və səmərəli əməkdaşlığa həmişə böyük əhəmiyyət vermişdir və indi də bu dövlət ilə münasibətləri qarşılıqlı hörmət əsasında qurur. Hazırda Türkiyə Respublikası yeni türk dövlətlərinin müstəqilliklərini tanımaq məsələsini özünün SSRİ-yə münasibətdə ümumi siyasəti çərçivəsində müzakirə edir. Azərbaycanın istiqlaliyyətini tanımaq haqqında Türkiyə hökumətinin qərarı isə türk xalqının iradəsini ifadə edir [4].

Bunun ardınca rəsmi Ankara 1992-ci il 14 yanvar tarixində Azərbaycanla diplomatik əlaqələri bərpa etmişdir. 1992-ci ilin may ayında Türkiyənin Azərbaycanda səfirliyi açılmışdır. Azərbaycanın isə Türkiyədə səfirliyi 1992-ci ilin avqust ayından fəaliyyət göstərməyə başlamışdır [3, 32].

Ölkəmizin 1993-cü il yanvar ayından etibarən İstanbul şəhərində Baş Konsulluğu işə başlamışdır. Azərbaycan və Mərkəzi Asiyaın türkdilli respublikalarının BMT-yə qəbulunda da Türkiyənin təşəbbüslə çıxış etməsi qurumda müvafiq müzakirələrə start vermiş və müsbət nəticə ilə yekunlaşmışdır.

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, 1918-ci ilin may ayında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradıldığı elan edildikdən sonra da ilk olaraq məhz Türkiyə onun müstəqilliyini tanımış, siyasi və diplomatik münasibətlər qurmuşdur. 1920-ci il aprel işğalından sonra da SSRİ-nin təşkilinə qədər Azərbaycanın Türkiyədə nümayəndəliyi mövcud idi.

Yuxarıda sadalanan reallıqlar kontekstində ilk olaraq Azərbaycanın müstəqilliyini tanıyan və onunla diplomatik münasibətlər quran Türkiyə Respublikası növbəti mühüm addımını 1992-ci il noyabr ayının 2-də atdı. Həmin vaxt Ankarada «Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında əməkdaşlıq və həmrəylik haqqında» saziş imzalandı [3, 46]. Bu sənəddə ikitərəfli əməkdaşlığın geniş spektrinə dair məsələlər öz əksini tapmışdır. Bundan savayı, «Azərbaycan Respublikası hökuməti və Türkiyə Respublikası hökuməti arasında ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq haqqında» Saziş, «Azərbaycan Respublikası hökuməti və Türkiyə Respublikası hökuməti arasında mütəxəssis kadrların hazırlığı haqqında» Protokol, «Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi ilə Türkiyə Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi arasında əməkdaşlıq haqqında» protokol, «Azərbaycan Respublikası ilə

Türkiyə Respublikası arasında avtomobil daşımaları haqqında» saziş, «Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında mülki, ticarət və cinayət işləri üzrə qarşılıqlı hüquqi yardım göstərilməsi haqqında» müqavilə, «Azərbaycan Respublikası Dövlət Televiziya və Radio Komitəsi və Türkiyə Respublikası Radio və Televiziya Komitəsi arasında əməkdaşlıq» Protokolu, «Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında kiçik və ortahəcmli sənaye müəssisələrini inkişaf etdirmək sahəsində texniki əməkdaşlıq haqqında» Protokol, «Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında kredit haqqında» Saziş və digər mühüm sənədlər Ankara-Bakı münasibətlərinin inkişafı üçün lazımi hüquqi-normativ bazanı yaratmış oldu.

Türkiyənin müstəqilliyin ilk illərində Ermənistanın blokada vəziyyətində saxladığı Naxçıvana göstərdiyi köməklik misilsiz əhəmiyyətə malik idi. Təsadüfi deyildir ki, 1992-ci il martın 22-də Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev Türkiyə Prezidenti Turqut Özalın və Baş nazir Süleyman Dəmirəlin xüsusi dəvəti ilə Türkiyəyə rəsmi səfər etmiş və rəsmi Ankara tərəfindən Naxçıvana maliyyə, iqtisadi və texniki yardım göstərilməsi haqqında, o cümlədən 100 mln. dollar məbləğində kredit ayrılmasını və hər il 100 nəfər tələbənin Türkiyədə təhsil almasını nəzərdə tutan birgə əməkdaşlıq protokolunu imzalamışdır [3, 40]. Bununla da Türkiyə istənilən şəraitdə Azərbaycanın yanında olduğunu bir daha təsdiqləmişdir.

Zəmanəmizin dühası Heydər Əliyevin xalqın tələb və xahişi ilə ikinci dəfə 1993-cü ildə hakimiyyətə gəlməsi ilə ölkələrimiz arasında əməkdaşlığın inkişafında yeni mərhələnin əsası qoyulmuş oldu. Fikrimizi əsaslandırmağa çalışaq.

Məlum olduğu kimi, 1994-cü ilin yanvar ayında Türkiyə Prezidenti Süleyman Dəmirəl artıq 1993-cü ilin oktyabr ayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilmiş Heydər Əliyevə məktubla müraciət edərək ölkələrimiz arasında qardaşlıq münasibətlərinin daha da möhkəmləndirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verdiyini bildirmişdir. Türkiyənin dost Azərbaycanla hərtərəfli əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi və dərinləşdirilməsi əzmində olduğunu qeyd edən Prezident Süleyman Dəmirəl Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevi münasib bildiyi vaxtda Türkiyəyə rəsmi səfərə dəvət etmişdir.

Dəvəti qəbul edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev 1994-cü il fevral ayının 8-11-də Türkiyədə rəsmi səfərdə oldu. Görüş zamanı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti bildirdi ki, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında yaranmış əlaqələr yeni mərhələyə keçir. Bu mərhələ əvvəldən indiyədək görülmüş işlərin üzərində qurulur. Ancaq indiki görüşlərin və danışıqların nəticələri bu işlərin sürətlə irəliləməsi, genişlənməsi, ölkələrimizin bir-birinə daha da yaxınlaşması üçün yeni imkanlar açır. Səfərin siyasi əhəmiyyətindən danışarkən qeyd olundu ki, o təkəcə Azərbaycanın formalaşmaqda olan müstəqil xarici siyasətində deyil, Türkiyə kimi dost bir ölkə ilə münasibətlərində də yeni mərhələdir. Bununla bağlı Azərbaycan Respublikasının xarici işlər naziri H.Həsənov bildirdi ki, son illər ərzində Türkiyə Azərbaycanın müstəqilliyinin möhkəmlənməsi üçün çox işlər görübür. Lakin Azərbaycanda normal dövlətçilik və dövləti idarəetmə təcrübəsi olmadığından Azərbaycan Türkiyə ilə əlaqələrin ona verdiyi üstünlüklərdən istifadə edə bilməmişdir. İndiki mərhələdə Azərbaycan hökuməti Türkiyə ilə əlaqələrini dövlətlərarası münasibətlərin beynəlxalq prinsipləri əsasında qurur. Yeni mərhələnin mahiyyəti də məhz bundadır.

Türkiyənin xarici işlər naziri Hikmət Çətin bu səfərlə bağlı qeyd etmişdir ki, Heydər Əliyevin bu səfəri Türkiyə ilə Azərbaycanın dostluq və qardaşlıq əlaqələrinin daha da möhkəmlənməsinə yardımçı olmuşdur və bu baxımdan qardaşlığımızı daha da möhkəmləndirəcək bir sıra sənədlər imzalanmışdır [5]. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev isə səfərin əhəmiyyətindən danışarkən qeyd etmişdir ki, səfərin siyasi və iqtisadi əhəmiyyətini daha qabarıq göstərən əsas nəticələrdən biri məhz iki ölkə arasında imzalanmış sənədlərdir. Bir halda ki, Türkiyə dövlətini dost dövlət bilib əsas siyasi partnyor kimi qəbul etmişdik, deməli, dövlətlərarası münasibətlərimiz beynəlxalq prinsiplər əsasında rəsmi sənədlərdə təsbit olunmalı idi. Vaxtında belə bir addım atılsa idi, təbii ki, bu regionda Azərbaycanın siyasi mövqeyinin güclənməsinə və təklənib sıxışdırılmamasına kömək olardı. Keçmiş dövlət rəhbərləri bir tərəfdən MDB-yə daxil olmaqdan imtina etmiş, digər tərəfdən də Türkiyə ilə lazımi sənədləri imzalamamışlar. Bunun nəticəsi olaraq Ermənistanın təcavüzünə məruz qalan Azərbaycan siyasi arenada təklənmiş və gün-gündən zəifləmişdir [5].

Görüşün yekunu kimi, ölkələrimiz arasında dostluq, qarşılıqlı anlaşma və hərtərəfli əməkdaşlıq haqqında sənəd də daxil olmaqla 16 sənəd imzalandı [2, 82]. «Dostluq, qarşılıqlı anlaşma və hərtərəfli əməkdaşlıq haqqında» müqaviləyə görə tərəflərdən biri hər hansı bir ölkə və ya ölkələr tərəfindən təcavüzə məruz qaldığı halda, digər tərəf bu təcavüzün qarşısını almaq üçün əməli addımlar atmalı idi [2, 80,81].

Nəticə olaraq qeyd edək ki, 1991-1994-cü illər çərçivəsində Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin qurulması və inkişafı prosesinin təhlili göstərir ki, ikitərəfli əlaqələrin strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə yüksəlməsində

ümummilli lider Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri olmuşdur.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan-1993. Anarxiyadan sabitliyə doğru. Bakı, «Biznes-press», 2001, 416 s.
2. Heydər Əliyev Azərbaycanı dünyaya tanıdır. Tərtibçilər: Nazim İbrahimov, İbrahim Şükürov, Bakı, «Azərbaycan» nəşriyyatı, 1994, 175 s.
3. Ruintən S., Azərbaycan türk dövlətləri ilə siyasi əlaqələr sistemində (XX əsrin 90-cı illəri), Bakı, «Adiloğlu», 2005, 211 s.
4. «Xalq qəzeti», 12 noyabr 1991
5. «Xalq qəzeti», 18 fevral 1994
6. Davutoğlu A., Stratejik Derinlik: Türkiyenin Uluslararası Konumu. İstanbul, Küre Yayınları, 2009, 584 s.

Açar sözlər: ümummilli lider, Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri, regional siyasət, ikitərəfli əməkdaşlıq, strateji tərəfdaşlıq

Ключевые слова: общенациональный лидер, азербайджано-турецкие отношения, региональная политика, двустороннее сотрудничество, стратегическое партнерство

Key words: national leader, Azerbaijani-Turkish relations, regional policy, bilateral cooperation, strategic partnership

**Гюнель Адигезалова, докторант Института Философии, Социологии и Права
Национальной Академии Наук Азербайджана**

**Факторы, обуславливающие азербайджано-турецкие отношения и феномен Гейдара Алиева
(1991-1994-е годы)**

Резюме

В статье исследуются вопросы, связанные с установлением азербайджано-турецких отношений и их дальнейшим развитием в исторический период с 1991-го по 1994 г. Автор на основе фактов раскрывает неопределимую роль общенационального лидера Гейдара Алиева в формировании отношений стратегического партнерства между двумя государствами.

**Gyunel Adigezalova, The National Academy of Sciences of Azerbaijan,
Institute of Philosophy, Sociology and Law, doctorant**

**Factors Causing the Azerbaijani-Turkish Relations and the Phenomenon of Heydar Aliyev
(1991-1994's)**

Summary

The article explores the issues associated with the establishment of the Azerbaijani-Turkish relations and their further development in the historical period from 1991 to 1994, on the basis of the facts the author reveals the invaluable role of national leader Heydar Aliyev in the formation of a strategic partnership between the two countries.